

JERUZSÁLEM PUSZTULÁSA

Pázmány és Josephus Flavius

A katolikus egyház a pünkösd utáni 9. vasárnapon hagyományosan megemlékezik Jeruzsálem i. sz. 70-ben történt lerombolásáról.¹ Ismeretes, hogy Pázmány Péter e napra rendelt prédikációja „Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek utolsó romlásáról”² – voltaképpen Josephus Flavius-adaptáció.³

Pázmány a prédikáció műfaji keretei között kerek elbeszélést ad elő. Nem a szentbeszédekben megszokott prédikációs exemplum ez,⁴ nem pusztán az argumentáció része, nem is retorikai díszítőelem. Nem valamely erkölcsi dörgelem megtámogatására szolgáló történeti érv, hanem egy irodalmi eszközökkel kifejtett történelmi gondolat.⁵ Ebben a nembn egyedülálló elbeszélés ez a tíz fólió terjedelmű beszéd a prédikációskötet szövegtengerében.

Súlyos és mély értelmű mondandóját Pázmány egy teljes prédikáción átvezetett nagyszabású allegóriában kívánja kifejteni.⁶

Jeruzsálem pusztulását Pázmány egy történelmi világkorszak *tragikus* lezárásaként értelmezi. Pázmány sorra veszi a pusztulás borzalmaait „Zsidó József” írása szerint. A négy éve tartó Róma-ellenes háború végén, a 70. év húsvétján Titus, a római hadvezér ostromgyűrűbe fogta Jeruzsálemet: „Tömve teli volt a város minden országokból öszvegyűlt zsidósággal.” Az ostromlott lázadók pártokra szakadtak, raboltak, gyilkoltak, s felégették a városban felhalmozott élelmiszertartalékokat. „Így bérekesztetvén a zsidók hamar éhezni kezdének..., a metélt széna csemege volt..., a kamora-széken nyalakodtak, a száraz tehénganéjt kedves falatúl ették”. Egy Mária nevű „nemes, értékes asszony... szerelmes fiát megfőzé”, s azzal kínálta a peccsenyszagra odagyűlő rablókat. Hegyekben

¹ Anselm SCHOTT, *Das Messebuch der heiligen Kirche*, Freiburg–Basel–Wien, 1966, 516–519.

² PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangéliumokról prédikációk*, Nagyszombat, 1768, 867–878.

³ BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*, Székesfehérvár, 1910; Josephus Flavius latin fordításairól és átdolgozásairól lásd BORZSÁK István, *Jeruzsálem veszedelme; Josephus doctor = B. I., Az antikviás XVI. századi képe: Bornemisz-tanulmányok*, Bp., 1960, 183–214; *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1988, 425.

⁴ BENEDEK Katalin, *A prédikációs exemplum a régi magyar irodalomban = A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639)*, kiad. VEHMAS Marja, BENEDEK Katalin, Bp., 1988 (Magyar Népmese-katalógus, 7/B), 23.

⁵ Az exordium, a narratio, a propositio, a két részre osztott prédikáció és a conclusio ugyanazt a témát dolgozzák fel, melyet Pázmány a címben megjelölt.

⁶ Vö. Peter BIETENHOLZ, *Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden–New York–Köln, 1994 (Brill’s Studies in Intellectual History, 59), 1–20.

álltak a holtak, az élők pedig egyre-másra átszökdöstek az ellenséghez, s lenyelt aranyait „egyenként ganéjokból” szedegették – ez sokak pusztulásához vezetett. Őthavi ostrom után végül elesett a város, s a templom porig égett: „noha Titus minden tehetségével igyekezett a tűzoltásra, de ellene nem állhata Istennek”.⁷

Pázmány szerint ezzel a zsidók nemzeti, történeti léte befejeződött: „Nemcsak elromlott a Kristus vérében mosdott háladatlan város, hanem úgy romlott, hogy amint eddig ezer és közel hétszáz esztendő forgásában soha meg nem építettett, úgy ezután is... soha város nem leszen, soha meg nem épül..., a város és templom pusztasága... világ végéig marad, mert semmi erő azt soha fel nem építheti.”⁸ Ebből a nemzethalálból nincs feltámadás: „olyanokká lettek, mint amaz átkozott fügefafa, mellyről azt mondotta Kristus, hogy soha, örökké azon gyümölcs nem terem”.⁹

Prófétai jóslatok sokasága teljeseedik be ezáltal. De nemcsak Ézsaiás, Dániel, Jeremiás és maga Krisztus látták előre a végső napok borzalmait. Josephus Flavius tanúsága szerint „a szállás előtt egész esztendeig Jeruzsálem felett tüzes kard látszott. Hűsvét napján éjszaka olly fényesség volt fél óráig a templom és oltár körül, mint nappal... Fényes nappal az egen szekerek és roppant seregek látszottak a város körül. A papok pünkösöd napján virradta előtt a templomba menvén nagy indulást hallottak a Szentegyházban, ilyen szózattal...: jertek, költözzünk ki innen; mellyel jelentetett, hogy az őrzőangyalok, sőt, Isten ömaga veszni hagyák a Templomot. Egy Jébus nevű közember a város szállása előtt utcákról utcákra járván csak azt kiáltotta..., Jaj Jeruzsálemnek”. A jajveszékelt hét évig nem hagyta abba – ekkor ezt kiáltotta: „jaj immár nékem is; azon szó közben a római vitézektől behajított kő agyonütötte”.¹⁰

Pázmány szerint a pusztulás iszonyú, de mindez mégsem a történelmet alakító, bosszúálló Isten megmásíthatatlan tervének része. „Nem cselekszi ezt a nagy irgalmú Isten. Azt akarja, hogy senki el ne vesszen, hanem mindnyájan üdvösségre jussanak.”¹¹ A zsidók is elkerülhették volna végzetüket, ha megismerték volna Szabadítójukat: „a fecske és golya eszébe veszi a tavasz közel voltát, de a zsidók nem ismerték a messiás látogatását”.¹² Nem negyven nap türelmi időt kaptak, mint egykor Ninive, hanem negyven évet. A vízözön, az asszír hódítás, a babiloni fogság mind-mind elkerülhető lett volna. Jeruzsálem utolsó romlása sem következett volna be, ha a zsidók felismerték és elfogadták volna Jézus Krisztust.¹³

Pázmány előtt már sokszor, sokan elmesélték ugyanezt a történetet, s nem ritkán vonta le belőle hasonló tanulságot. Sem az elbeszélés mód, sem az interpretáció nem mond-

⁷ PÁZMÁNY, *i. m.*, 870–871; vö. JOSEPHUS FLAVIUS, *A zsidó háború*, ford. RÉVAY József, Bp., 1964⁵, V/2–VI/4.

⁸ PÁZMÁNY, *i. m.*, 873.

⁹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 877.

¹⁰ PÁZMÁNY, *i. m.*, 870; JOSEPHUS, *i. m.*, VI/5.

¹¹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 868.

¹² PÁZMÁNY, *i. m.*, 875.

¹³ PÁZMÁNY, *i. m.*, 868.

ható eredetinek. A 17. század első harmadában, Magyarországon mégis mindez sajátosan új jelentéstartalmat hordozott. Az újszerű gondolatok főként a bűn és bűnhődés kérdéskörében és e problematika apokaliptikus értelmezésében mutatkoznak meg.

Többen rámutattak már arra, hogy ebben a prédikációjában Pázmány az elmúlt 16. század reformátorainak kedvelt paraboláját, a „magyar–zsidó történelmi sorspárhuzamot”¹⁴ eleveníti föl: „És hogy messze ne nézzünk, a mi édes hazánk szebb és jobb része rabságra jutott, tősgyökeres, nagy, úri és régi nemes nemzetségek a föld színéről eltöröltek, a nyomorúlt község nagy részre pogány igájában nyomorog, a hátramaradott kevés nemesség óránként fejére várja a sujkot..., ha a zsidóknak nem kedvezett Isten, néked sem kedvez, akar ki légy, ha a zsidók vétkeit követed, a zsidók romlását szenveded.”¹⁵

Borzák István szerint az a helyzetkép, melyet Jeruzsálem pusztulása kapcsán már Bornemisza Péter is lefestett a töröktől szorongatott Magyarországról, voltaképpen a költő Zrínyiig elevenen él, jóllehet a reformáció első nemzedékei nem fogalmazzák meg egyértelműen a törökkel szembeni fegyveres ellenállás szükségességét.¹⁶ Bitskey István később több tanulmányában is hivatkozik Borzák Bornemisza-könyvére, s Pázmány Jeruzsálem-prédikációját Zrínyi „interkonfesszionális” (felkezesetek közötti), törökellenes nemzeti programjával állítja párhuzamba.¹⁷ Pázmány „interkonfesszionális” Bitskey szerint különösen ebben a prédikációban mutatkozik meg, melyben a „protestáns történetfelfogásnak azokat az elemeit, amelyek Magyarország sorsának bemutatását szolgálták..., ugyanúgy fejtette ki, mint felekezeti vitapartnerei”.¹⁸

Nehéz megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Pázmány sorai „ugyanazt a helyzetképet vázolják fel, amelyet a wittenbergi történetnézet fogalmazott meg néhány évtizeddel korábban”, s ily módon húzhatnánk „gondolati ívet” Farkas Andrásról Pázmányon át Zrínyiig.¹⁹ Az argumentáció nagyfokú azonosságából ugyanis nem következtethetünk a mondandó lényegének azonosságára. Pázmány allegorikus helyzetértékelése szöges elmentéje a wittenbergi protestáns történetnézetnek.

Bornemisza Péter a *Postillák* IV. részében,²⁰ valamint a *Foliopostillában*²¹ már Pázmányhoz hasonló részletességgel feldolgozta a *Bellum Judaicum* vonatkozó fejezeteit. Borzák István elemzéséből kiténik, hogy Bornemisza szerint Jeruzsálem, egyszersmind Magyarország romlását főként a „röppenő és iszonyú vétkek” okozták: „Az vének elbolondulának, az ifjak ellatródának, ki miatt ím országunk is úgy kezde járnai, mint

¹⁴ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, 315; KLANICZAY Tibor, *A magyar reformáció irodalma* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1961, 76–82.

¹⁵ PÁZMÁNY, *i. m.*, 877.

¹⁶ BORZÁK, *i. m.*, 200.

¹⁷ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 67–68; Uő., *Pázmány és Zrínyi* = R. Várkonyi Ágnes-emlékkönyv, szerk. TUSOR Péter, Bp., 1998, 320–332.

¹⁸ BITSKEY, *i. m.*, 1998, 330.

¹⁹ BITSKEY, *i. m.*, 1998, 329.

²⁰ RMNy I, 422.

²¹ RMNy I, 541.

zsidóság.”²² Jeruzsálem pusztulása más protestáns prédikációkban is gyakran szerepel prédikációs exemplumként.²³ Károlyi Gáspár *Két könyvében* – Melancthon nyomán – a bálványimádás bűnének büntetéseként magyarázza Jeruzsálem és a magyarok vesztét.²⁴ Magyar István szintén felsorolja Jeruzsálem romlásának főbb epizódjait, s figyelmeztet, hogy mindez „tükörül romlásunknak nevededéséről való emlékezet volna”.²⁵ Jól ismertek a téma verses feldolgozásai is. Szilády Áron már 1896-ban figyelmeztetett arra, hogy ezeket a verseket érdemes lenne összevetni Pázmány prédikációjával.²⁶ Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* szóló énekébe építi be Jeruzsálem veszedelmét,²⁷ Madai Mihály és Csegedi András pedig Josephus Flavius latin átdolgozása alapján külön versezetben éneklük meg *Jeruzsálem pusztulását*.²⁸ Az aktualizálás ezekből a feldolgozásokból sem hiányozhat: „Megtetszik rajtok [értsd: a zsidókon] Istennek haragja, / Itéletig ő nagy bosszúállása, / Az bűn ellen való ő nagy haragja, / Fertelmes életért bosszúállása.”²⁹

A *Szigeti veszedelem* „alapeszméjének forrásairól” szólva Klaniczay Tibor már összevetette Pázmány Péter és a 16. századi reformátorok helyzetértékelését az ország romlásának okairól. Megállapította, hogy a protestánsok a „bálványozás” és keresztényüldözés mellett a túrhetetlen mértéket öltő közbűnökben látták Isten haragjának eredetét. Ezzel szemben Pázmány kizárólag az eretnekség, vagyis a protestantizmus terjedésében jelölte meg az isteni bosszú okát.³⁰

Pázmány Péter tehát úgy forgatja az Isten ostorát, hogy az lehetőleg legnagyobbat a protestánsokon csattanjon. Már Magyar István ellen írt „harcoló könyvében” szembeállt a protestáns színezetű, jöllehet a protestantizmusnál jóval régebbi „bűneiért bünteti Isten a magyar népet” gondolattal.³¹ Szokása szerint vitapartnerének érveit saját javára fordította: „Hogy pedig nem mi, hanem ti légyetek nagyobb okai [értsd: az ország pusztulásának], az ti újonnan toldozott-foldozott, sok régen kárhoztatott eretnekségekből öszvetataroztatott vallástokkal, mely (mint az viperakígyófiakról szokták mondani) megemészti azokat, akik őtet szülték és tartották, igen könnyű megmutatnunk. Mert ez az Istennek ostora avagy az egyéb rendbéli bűnökért vettetett mireánk, avagy az hit dolgai-

²² BORZSÁK, *i. m.*, 200.

²³ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992, 36. sz. (Folklór Archívum, 19).

²⁴ Károlyi Gáspár, *a gönci prédikátor*, kiad. SZABÓ András, Bp., 1984, 64–66.

²⁵ MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602), kiad. FERENCZI Zoltán, Bp., 1911 (Régi Magyar Könyvtár, 27), 161–162.

²⁶ RMKT XVI/6, 364.

²⁷ Balassi Bálint és a 16. század költői, kiad. VARJAS Béla, Bp., 1979 (Magyar Remekírók), I, 393–394.

²⁸ RMKT XVI/6, 33. jegyzetek: 295–296; 153–187, jegyzetek: 345–364.

²⁹ *Uo.*, 183.

³⁰ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964², 102; vö. TUROCZI-TROSTLER József, *Az országokban való sok romlásoknak okairól: Forrástanulmány Magyar István könyvéről* = T.-T. J., *Magyar irodalom – világ-irodalom*, Bp., 1961, I, 152–155. – Magyar István kapcsolódik a törökkérdés lutheri–melancthoni felfogásához, de az apokaliptikus felfogást már elveti. Lásd MAKKAI László utószavát Magyar új kiadásához: Bp., 1979, 193.

³¹ ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Bp., 1991; FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 39(1997), 1–49.

ban való tévelygésért... Tagadhatatlan dolog, hogy mióta ti ez világra hoztátok az új tudományt..., azóta felnyitatték az emberek szeme minden gonoszságra és istentelenségre... Isten ostorit is ti gyümölcsötöknek nevezhetjük.”³²

A *Felelet* logikája egyúttal a Jeruzsálem-prédikáció logikája is. „Vajon mi volt oka a zsidók romlásának? Szent Pál világos szókkal két okát adja annak. Első: a hitetlenség..., második a jóság fogyatkozása”.³³ A két ok között ezúttal is ok-okozati összefüggés van: „Mert ahol az igaz hit virágzik, ott állandó a birodalom, ahol pedig a hamis tévelygés elnyomja az igazságot, veszedelem követi az országot.”³⁴ A fő ok tehát a hitetlenség, ebből ered a jóság megfogyatkozása. Márpedig láthattuk, hogy ez a közkeletű protestáns felfogásnak éppen a fordítottja. Hargittay Emil nagyon sok hasonló okfejtést gyűjtött össze Pázmány írásaiból.³⁵ Látni fogjuk, hogy ez az érvrendszer akár Josephus Flaviustól is eredeztethető.

A kardinális visszafogottabban polemizál a prédikációkban, mint például a *Kalauzban*³⁶ – ezt maga is nyíltan kimondja³⁷ –, ez azonban csak műfaj- és stílusváltást jelent, szó sincs arról, hogy jottányi engedményt tenne a protestantizmus eszméinek, még akkor sem, ha ezek a nemzeti lét nagy kérdéseivel függenek össze.³⁸ A küzdelem nem szünetel, csak a harc formája változik. Pázmány nem fogadja el az „Isten ostroma”-gondolat formájában jelentkező protestáns apokaliptikát sem. Hasonlóképpen utasította el *Kalauzában* a protestáns antikrisztológiát, hosszan bizonygatva, hogy nem a pápa, hanem Luther és Kálvin „az Antikrisztusnak hpmestere”.³⁹

Márpedig Jeruzsálem pusztulásának szimbolikája kezdettől fogva összefügg ezzel a témakörrel is: minden keresztény és zsidó számára az utolsó ítéletet, a harag napját, a történelem végét példázta, s részét képezte a legkülönbözőbb eschatologikus elképzeléseknek.⁴⁰ Pázmány is utal erre a pünkösdi utáni 24. vasárnapra írt első prédikációjában:

³² RMNY II, 905; PÁZMÁNY Péter *Művei*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., 1983 (Magyar Remekírók), 16.

³³ PÁZMÁNY, i. m., 1768, 877.

³⁴ *Uo.*, 878.

³⁵ HARGITTAY Emil, *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében = Pázmány Péter emlékezete: Halálának 350. évfordulóján*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, 1987, 405–448.

³⁶ KLANICZAY Tibor, *Pázmány Péter = K. T., Reneszánsz és barokk, i. m.*, 355–356; SZANTÓ Konrád, *Pázmány főpásztori tevékenysége = Pázmány Péter emlékezete, i. m.*, 273–275.

³⁷ „A mostan támadott tévelygések ellen mivel bévséggel írtam a *Kalauzban* és egyéb harcoló könyvcimben, nem akarom itt kétszerezni írásimat, hanem azokról ritkán és revideden emlekezem a prédikációkban.” PÁZMÁNY, i. m., 1768, IX.

³⁸ BITSKEY, i. m., 1998, 330.

³⁹ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezető kalauz*, Pozsony, 1613, 646–676 (RMNY II, 1059). – Az európai protestáns antikrisztológiáról kimerítő összefoglalást nyújt Christopher HILL, *Antichrist in Seventeenth-Century England*, London–New York, 1990. Aegidius Hunnius wittenbergi professzor protestáns antikrisztológiáját Eszterházi Tamás és Kürti István fordították magyarra: Sárvár, 1602 (RMNY II, 888). A magyarországi protestáns antikrisztológia kezdeteiről lásd RIEVÉSZ Imre, *Krisztus és Antikrisztus: Ozorai Imre és műve*, Debrecen, 1928.

⁴⁰ HAHN István, *Josephus és a Bellum Judaicum eschatologiai háttere*. Antik Tanulmányok, 1961, 199–219. – A *Zsidó háború* legjellegzetesebb epizódjai a kor szinte valamennyi apokaliptikus tárgyú teológiai

„Mikor lesz az a romlás? [értsd: a jeruzsálemi Templomé]; Micsoda jelei lesznek a világ végének? Megfelelt mindkettőre a Kristus. És a máj evangéliomban a Templom pusztulásának, az advent első vasárnapi evangéliumban az utolsó ítéletnek és világ végének előljáró jelenségét adta”.⁴¹

Lássuk hát, mi módon függenek össze a Jeruzsálem és a Templom pusztulásáról, valamint az utolsó ítéletről szóló prédikációk témakörei.

A kikerülhetetlen végítéletben senki sem kételkedett, sokan sokféleképpen gondolkodtak viszont Istennek a történelemben megnyilatkozó akarataról, s arról, hogy betekintést nyerhet-e az ember ebbe a tervbe.⁴²

Az i. sz. 1. századi zsidó közösségekben fokozatosan megerősödött az a meggyőződés, hogy Isten előre meghatározta a történelem minden eseményének időpontját, s a világtörténet kiszabott periódusokon át halad célpontja, a messiási kor felé.⁴³ Ebből a meggyőződésből a világvégre vonatkozó eschatologikus számítások egész sorozata származott.⁴⁴ A legtöbben a belátható jövőben várták a zsidók szenvedéseinek Dániel könyvében megjövendölt végét.⁴⁵ Josephus Flavius szerint a lázadó zsidók fanatikus hitét megsokszorozták a különféle messianisztikus jóslatok. Hahn István bizonyította be, hogy ezek jórészt a Dániel könyvére alapozott misztikus számításokon alapultak.⁴⁶ A Judeát sújtó pusztításokat kedvező jelekként fogadták: a fokozódó borzalmakban „a messiás szülőfájdalmait” vélték felismerni.⁴⁷

Josephus sajátos nézőpontból látta és láttatta az eseményeket. A Róma-barát párthoz tartozott, a rómaiak oldalán vett részt a végső ostromban, egyszersmind minden tőle telhetőt megtett azért, hogy népét kedvező színben tüntesse fel Vespasianus császár és a

értekezésében felbukkannak, többek között a Magyarországon is tanulmányozott angol szerzők írásaiban. Ioannes FOXIUS népszerű protestáns egyházi író például az Apokalipszis első harsonaszavaként értelmezi Jeruzsálem pusztulását (*Eicasmí seu meditationes in sacram Apocalypsin*, London, 1587, 74). William PERKINS ugyanebben a szellemben szól Isten végtelen türelméről: hosszan és kegyesen túri az Úr a „zsidó rebellió”-t, s csupán e nép macacssága és megátalkodottsága miatt kénytelen – ultima ratióként – az apokaliptikus büntetés eszközához nyúlni (*A Treatise of Gods free grace, and Mans free-will*, Cambridge, 1605, 870). A 17. századi közzefogás szerint Josephus műve a megélt háborús pusztítások és a természeti katasztrófák allegóriája volt. Daniel DEFOE beszámolója szerint az 1665-ös londoni pestist megelőzően Angliában láthatóak voltak a Josephus által feljegyzett előjelek (*A londoni pestis*, ford. VÁMOSI Pál, Bp., 1967, 24–25). Vö. B. W. BALL, *A Great Expectation: Eschatological Thought in English Protestantism to 1660*. Leiden, 1975 (*Studies in the History of Christian Thought*, 12).

⁴¹ PÁZMÁNY, i. m., 1768, 1154, vö. 1–21.

⁴² *Humanista történetírók*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., 1977 (*Magyar Remekírók*), 1188–1195; SZABÓ András, *Károlyi Gáspár (1530 k.–1591)*, Bp., 1984, 23–31; BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988 (*Humanizmus és Reformáció*, 14), 147–161, 182; BIETENHOLZ, *Judaeo-Christian Eschatology* = P. B., i. m., 118–126.

⁴³ VERMES Géza, *Jézus és a judaizmus világa*, ford. HAJNAL Piroska, Bp., 1997, 65, 30. j.

⁴⁴ HAHN, i. m., 212.

⁴⁵ Dán 9,22 skk.

⁴⁶ HAHN, i. m., 207–210. – A Josephus által feljegyzett jóslatok és álmolátások történeti elemzését lásd Robert Karl GNUSE, *Dreams and Dream Reports in the Writings of Josephus: A Traditio-Historical Analysis*. Leiden, 1996 (*Arbeiten zur Geschichte des Antike Judentums und des Urchristentums*, 36).

⁴⁷ HAHN, i. m., 216, 90–91. j.

rómaiak szemében. Jártas lévén maga is a jósjelek megfejtésében, egészen másként értelmezte azokat, mint a népet „bolondító” álpróféták, akik optimisztikusan értékelték a nyilvánvalóan baljós jeleket – ezek jó részét Pázmány is felsorolja.⁴⁸ Josephus és a zsidó békepárt tagjai szerint a végpusztulást el lehetett volna háritani, ha a zsidók felismerték volna a rossz ómeneket, melyek a rabbinikus hagyomány szerint egymást követték már negyven évvel a szentély lerombolása előtt.⁴⁹

Josephus *Bellum Judaicum* az események két egybefüggő, ám egymással homlokegyenest ellenkező értelmezését örökítette az utókorra. Az egyik szerint a romlást megelőző jóslatokban egy megmásíthatatlan isteni terv kiszabott terminusa nyilatkozik meg. A másik szerint a zsidók maguk okozták vesztüket, mely szinte még az utolsó pillanatokban is elhárítható lett volna.

„Josephus doctor” keresztény interpretációjában mindkét álláspont helyet kapott. A középkori chiliizmus⁵⁰ Wittenbergben új lendületet vett.⁵¹ Luther és Melanchthon egyaránt fogékonyak voltak a misztikus kronológiák és az apokaliptikus számítgatások iránt.⁵² A *Bellum Judaicum*ban olvasható jóslatok is beépültek a lutheri–melanchthoni történelemszemléletbe: Hieronymus Rauscher *Weissagung der Zerstörung Jerusalems* (Jóslat Jeruzsálem pusztulásáról) című könyve Luther előszavával jelent meg 1552-ben.⁵³ Nem szükséges itt bemutatni, milyen hatása volt ennek a szemléletnek a 16. századi Magyarországon. Bornemisza Péter írásaiban a protestáns apokaliptika és a nemzeti büntudat gondolata egységes, kiforrott történelmi világgépet alkot. Ebben a gondolatkörben Jeruzsálem nevének a pusztá említése eschatologikus látomásokat gerjesztett: „Sodoma, Jeruzsálem, Magyarország” – így hangzik Bornemisza Péter rövid summázata.⁵⁴

Pázmány prédikációja nem néhány évtizeddel, hanem csaknem egy évszázaddal a wittenbergi apokaliptika kibontakozása után keletkezett. Ekkorra már a magyar reformátusok is módosították vagy elvetették a „birodalom átszarmazására” vonatkozó spe-

⁴⁸ Lásd fent a 10. jegyzetet.

⁴⁹ A Pázmány emlegette negyvenéves időköz motívuma mind a qumráni szekta apokaliptikus irataiban, mind az evangéliumokban, mind a rabbinikus hagyományban szerepel; HAHN, i. m., 216.

⁵⁰ BÁN Imre, *Dante és a joachimizmus* = B. I., *Dante-tanulmányok*, szerk. KOVACS Sándor Iván, KIRÁLY Erzsébet, Bp., 1988, 146–158, jegyzetek: 250–256.

⁵¹ Aby WARBURG, *Pogány-antik jóslás Luther korából*, ford. ADAMIK Lajos, Bp., 1986, 32 skk.; André CHASTEL, *Az Antikrisztus a reneszánszban* = A. Ch., *Fabulák, formák, figurák*, ford. GÖRÖG Livia, Bp., 1984, 70–80.

⁵² ÁCS Pál, *A Szent Makkabeusok nevei: Pseudo-Josephus minti Sztárai Mihály, Bornemisza Miklós és Zombori Antal forrása*, ITK, 101(1997), 199–216, 102–106. j.; vö. BÁN, i. m., 21. j.

⁵³ Vö. DÖMÖTÖR, i. m., i. h.

⁵⁴ SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter (1535–1584): A XVI. századi magyar művelődés és telkiség történetéből*, Sopron–Bp.–Győr, 1939, 200–204, 280–290. Magyar István könyvének második része teljességében a pusztulások előjeleivel foglalkozik, ebben a fejezetben beszél el Jeruzsálem veszedelmének példázatát is: i. m., 1911, 146–180.

kulációkat.⁵⁵ Újra meg újra erőre kapott viszont ez az eszme a protestáns eretnekeknél, az unitáriusok és a szombatosok között.⁵⁶

Láthattuk, hogy Pázmány a Josephus által is vallott állásponton volt, hitt abban, hogy Isten ostora elhárítható lett volna a zsidók fejről, s elhárítható a magyarokéról is – Jeruzsálem végzetét éppen ennek vétkes elmulasztásáért látta tragikusnak. Ez a történelem-szemlélet összhangban áll a kardinális elszánt törökpolitikájával is.⁵⁷ Elismeri Pázmány, hogy a keresztényeket Isten akaratából pusztítja a török, a magyar romlás eschatologikus értelmezését mégis elutasítja: „Nem tudjuk, ha Isten... ezt a hadat teljes romlásunkra rendelte-e vagy csak próbánkra... Az Isten ítéletinek feneketlen mélysége vagyon, által nem érthetjük.”⁵⁸

Pázmány lendületesen ostorozza a zsidók „mostani” tudatlanságát, vakságát, sötétségét: „setétségre vetemedett szívök bolondsága – mondja –, igazán rajtok teljesebbé, amit Jeremiás prófétával mondatott Isten: bolonddá lett az én népem, engem meg nem ismert. Egyébre nincs esze, hanem uzsorára, csalárdságra, gonosz kereskedésekre, jó tudományokra pedig teljességgel alkalmatlan.”⁵⁹ „Sőt, a Szentírás olyan nálok, mint a pecsételt könyv, mellyet kívül látnak, de fedél lévén szívökön nem értik, mi vagyon benne. Mert a Szentírás értelmének kulcsa Kristusnál vagyon... Azért, noha a zsidók késsel nem metélik és tűzbe nem vetik a Szentírást, de tudatlan és esztelen magyarázatokkal minden velejét megvesztegetik”.⁶⁰

Kik tehát ezek a „mostani” tudatlan zsidók, akiket Pázmány emleget? Vajon gondolhatunk-e tényleg a szombatosokra? Úgy vélem, hogy igen, rájuk is gondolhatunk.⁶¹

A zsidózó „rajongók” között⁶² Erdélyben és a Hódoltságban valóban lobogott az egykori jeruzsálemi zelóták apokaliptikus tüze, s szívesen hallgatták „fanaticus chiliasták” jóslatait.⁶³ Pázmány sem, de a református erdélyi fejedelmek sem szenvedhették őket.

⁵⁵ KECSKEMÉTI ALEXIS János, *Dániel próféta könyvének magyarázata*, kiad. SZUROMI Lajos, előszó GOMBÁNE LÁBOS Olga, Bp., 1974 (RMPE, 3), lásd a kötet előszavát.

⁵⁶ DÁN Róbert, *Erazmus Johannis „világos bizonyítékai”*, ItK, 87(1983), 120–129; KÁLDOS János, *Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597) = Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica*, szerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., 1995, 138–156.

⁵⁷ HARGITTAY Emil, *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei*, It, 1980, 134–147.

⁵⁸ PÁZMÁNY I. prédikációja a vízkereszt utáni 3. vasárnapra: *Hogy minden dolgainkat Isten akurattjához kell alkalmaztatnunk* = PÁZMÁNY, *i. m.*, 1768, 262–263; vö. az advent 2. vasárnapjára írt 1. prédikációval (*Miért sanyargatja Isten híveit a földön és ellenségeit gyakorta kedvekre tartja?*), valamint a *Kalauz* III. könyvében a XI. rész 3. §-át: *A török ellen való hadat tiltja Luther* = *i. m.*, 1613, 276–277.

⁵⁹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 1768, 874–875.

⁶⁰ *Uo.*, 876–877.

⁶¹ „Azért Béza sem tagadja, és bév beszéddel előhizza Schlüsselburgius, hogy valamennyi éleselméjű tanítványi voltak Calvinusnak, majd mind arianussá, zsidóvá, vagy törökké lettek.” (PÁZMÁNY, *Kalauz*, III. könyv, 2. rész); „A mi boldogtalan udönkben... nemcsak a lutherista és calvinistaság, de a visszakeresztelő, szentháromságtagadó, szombatos zsidó és minden egyébféle tévelygés szabadságot nyere” (*uo.*, III. könyv, 3. rész).

⁶² KESERŰ Bálint, *„Rajongók” Erdélyben = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996, 249 skk.

⁶³ A szombatoság sokáig, az 1638-as dési complanatióig „föltétlenül igen heterogén vallási mozgalom maradt” (KESERŰ, *i. m.*, i. h.); KÁLDOS, *i. m.*, 147.

Korábban már kifejtettük, hogy Pázmánynak komoly szerepe volt abban, hogy Bocskai István fejedelem halála után Erdélyben jelentős politikai szereppel bíró katolikus, főúri klikk működhesen.⁶⁴ Bethlen Gábor nemegyszer kedvezett ennek a csoportnak, s jezsuita források föl-fölröppentették azt a hírt, hogy a fejedelem katolizálni készül.⁶⁵ Mindezen törekvések a heterodoxia elleni katolikus–református összefogást is szolgálták. Ifjabb Székely Mózes⁶⁶ és a zsidózók megítélésében feltétlenül egyetértett Pázmány és az erdélyi fejedelem: „Nem tagadom, félttem Erdélyt is az Székely Mojzes támadásátul. Mert aminémű embernek azt hallom, talám kevés munkával kedvet talál a töröknél” – írja a kardinális Rákóczinak 1634-ben.

Végso soron ez a politika a szombatosokkal való végso leszámolást, az 1638-as dési complanatiót érlelte. Erre az az I. Rákóczi György szánta el magát, akivel Pázmány bensőséges kapcsolatokat ápolt, s akinek elküldött egy „exemplárt” *Prédikációiból* is, „ne restellje általolvasását, azt hiszem, hogy kegyelmed pápista prédikációt talám nem is hallott. Ottan csak olvasni ne restellje kegyelmed” – írja.⁶⁷ Nem lehetetlen, hogy a „mostani” zsidókra szórt zsidalmak a radikális reformáció köreibe egyre nagyobb erőre kapó zsidózókra és szombatosokra is vonatkoztak. Nemcsak a törökkel szemben, hanem ellenük is számíthatott Pázmány a református erdélyi fejedelemmel való „nemzeti” összefogásra.

Jeruzsálem pusztulásának allegóriája kiválóan alkalmasnak bizonyult Pázmány számára, hogy a török pusztította magyarság helyzetéről átfogó történelmi értékelést adjon. Elvetette a zsidó–magyar sorspárhuzam protestáns felfogását: a pusztulás okairól szólva a reformátorok által megfogalmazott érveket megfogalmazóik ellen fordította, a végromlás közkeletű apokaliptikus értelmezésével pedig az irgalmas Isten terveinek elfátyolozottságát állította szembe.

A 16. századi reformátorok, Pázmány, valamint Zrínyi történetiszemlélete közt lényegesek a különbségek: a hasonló példázatok nem egyformán értelmezték, a történelmi kérdésekre más–más válaszokat adtak, s a „nemzeti egység”-ről mint a pusztulásból kivezető útról is eltérően vélekedtek.

⁶⁴ Ács Pál, *„Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled”*: Pázmány vitairata Bocskai haláláról. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 7(1994), 32–45.

⁶⁵ *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*. kiad. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László. MONOK István, 1/2, Szeged, 1990, 286, 287, 292, 340, 341 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 26/2).

⁶⁶ Ifjabb Székely Mózes neveltetéséről és vallásáról lásd SZAMOSKÖZY István, *Erdély története, 1598–1599, 1603*, ford. BÖRZSÁK István, szerk. SINKOVICS István, Bp., 1977, 375, 326. j.

⁶⁷ Pázmány és I. Rákóczi György kapcsolatáról lásd R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában* = R. V. Á., *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., 1994, 37–61; I. Rákóczi Györgynek az unitarizmushoz és a zsidózókhoz való viszonyára SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczi György*, Bp., 1893, 310–318; az erdélyi szombatoságot sújtó dési complanatióról SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980, 192–194; KOHN Sámuel, *A szombatosok: Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk*, Bp., 1889, 214 skk.; DÁN Róbert, *Székely Mózes „üszögi” és a dési végzés* = D. R., *Az erdélyi szombatosok és Péchy Simon*, Bp., 1987 (Humanizmus és Reformáció, 13), 289–314.

L'Eglise catholique commémore traditionnellement le 9e dimanche après Pentecôte la destruction de Jérusalem ayant eu lieu en l'an 70. Il est de notoriété que l'homélie prescrite par Péter Pázmány pour cette journée, notamment celle « De la dernière destruction de Jérusalem et de la nation juive » est, en fait une adaptation de Flavius.

L'allégorie de la destruction de Jérusalem permit à Péter Pázmány de donner une évaluation globale du peuple hongrois dévasté par les Turcs. Refusant la conception protestante du parallélisme entre le destin du peuple juif et celui du peuple hongrois, il retourna les arguments des protestants contre eux-mêmes en opposant à l'interprétation apocalyptique de la destruction finale, populaire à l'époque, l'inscrutabilité des intentions divines.

Entre la conception historique des protestants, celle de Péter Pázmány et de Miklós Zrínyi, les différences sont considérables, notamment dans l'interprétation des paraboles dans les réponses données aux question historiques, et ils n'avaient pas la même idée concernant l'unité nationale comme solution.